

Koho vlastně zastupujeme? Debata angažovaných Romů o romské společenské pozici a protiromském rasismu v Česku a na Slovensku³

Při příležitosti Mezinárodního dne Romů⁴ proběhla 8. dubna 2022 v Bratislavě debata několika angažovaných Romů – Renaty Berkyové, Alice Sigmund Herákové, Vlada Horvátha, Michala Mižigára a Emílie Rigové, která se dotýkala témat spojených s etnoemancipací Romů, společenské pozice Romů, ale i romského kulturního dědictví. V rámci snahy o zachycení širší škály romských perspektiv a zkušeností v čísle věnovaném mj. dekolonizaci produkce vědění o Romech, jsme původně zamýšleli publikovat na tomto místě přepis této diskuse. Z takto vzniklého textu ale bylo zřejmé, že časově omezená diskuse neumožnila pojmout nadnesená témata ve větší komplexnosti a množství vyřčených tezí, myšlenek a osobních reflexí vybízelo k dalšímu dopovězení. Rozhodli jsme se proto pro experiment. Po dohodě s aktéry diskuse jsme ve zeditovaném přepisu pojmenovali klíčová témata, která z diskuse vzešla, připsali doplňující komentáře a otázky a ve sdíleném otevřeném dokumentu ponechali diskutujícím k textovému doplnění. Tento experiment selhal. Kromě toho, že byl pro všechny časově poměrně náročný, ukázalo se, že textový formát postrádá dynamiku, která podněcuje k okamžitým reakcím a udržuje diskusi živou. Rozhodli jsme se proto uspořádat celou diskusi ještě jednou. Tentokrát se role moderátora ujal Jan Ort, namísto Emílie Rigové jako moderátorky původní. Ve snaze zachovat ráz původní diskuse ovšem kladené otázky reflektovaly témata, která v ní pojmenovávali samotní diskutující. Předkládaný text nakonec představuje editovanou verzi přepisu této druhé diskuse, do které jsme vložili i některé části textu z přepisu diskuse původní a aktérům diskuse předali k autorizaci.

Pozadí vzniku předkládaného textu zde neuvádíme z důvodu poukázání na náročnost procesu redakční práce, ale spíše s vědomím, že snaha o aplikování dekolonizačních důrazů s sebou přináší určité metodologické výzvy a považujeme za důležité procesy vzniku takových textů reflektovat. Současně jsme toho názoru, že jednou z výzev dekolonizační perspektivy je předkládání různých typů textových i netextových výstupů a vykročení z dominující praxe publikování odborně laděných textů individuálních autorů.

1 Jan Ort je romista působící na Seminári romistiky, ÚESEBS FF UK. E-mail: jan.ort@ff.cuni.cz

2 Renata Berkyová je romistka a historička, doktorandka na ÚHSD FF UK. E-mail: renkabery@gmail.com

3 Jak citovat: Ort, J., Berkyová, R. 2023. Koho vlastně zastupujeme? Debata angažovaných Romů o romské společenské pozici a protiromském rasismu v Česku a na Slovensku. *Romano džaniben* 30 (1): 143–156.

4 S ohledem na původní rámování debaty se zde držíme pojmenování Mezinárodní den Romů. Jsme si současně vědomi jeho možné problematičnosti, pro kterou někteří autoři preferují označení „Světový den Romů“. Viz online příspěvek Arne B. Manna <https://www.facebook.com/notes/3593766137516245/> [cit. 4. 12. 2023].

Otázka „Koho vlastně zastupujeme?“, kterou jsme zvolili pro název celé diskuse, odkazuje k ambivalentní společenské pozici diskutujících, kteří se sami identifikují jako Romové, ale ve své relativně privilegované pozici pocítují, že s mnohými, často socio-ekonomicky marginalizovanými Romy nenachází společnou zkušenost a společný jazyk. Současně, jakkoliv se sami nezřikají vlastní etnické identity, vypořádávají se diskutující s tím, že zvenci připsané romství předchází a překrývá další aspekty jejich komplexní identity a různých dalších společenských rolí. I v návaznosti na takto ambivalentní pozice jsme zde stáli před zdánlivě banální editorskou výzvou, jak v názvu jednoduše pojmenovat skupinu diskutujících, které kromě etnické identity pojí naplnění dominantních požadavků po „integrování“, tedy určitá míra vzdělanosti a ekonomického kapitálu. V samotné diskusi se přitom její aktéři vymezují vůči poukazování na výjimečnost takového postavení. Bylo by proto nemístné reprodukovat zde kategorie „vzdělaných“ a „úspěšných Romů“, které jen znovu stvrzují zdánlivě přirozenou asociaci Romů s nevzdělaností a sociální marginalizací. Podobné úskalí přitom spatřujeme i ve zmínkách o „romské elitě“ a „romských intelektuálech“. Kategorie „romských osobností“ se naproti tomu zdá být v rozporu s požadavkem diskutujících, aby se váha jejich společenské pozice neodvívjala pouze od jejich etnické identity. Domníváme se, že právě v tematickém čísle věnovaném kritické reflexi chápání sociální mobility Romů je prostor pro reflexi těchto kategorií. Jak tedy jednoduše pojmenovat sdílenou třídní situovanost, na základě které diskutující Romové reflektují společné zkušenosti a pochybnosti ve vztahu k jinak situovaným Romům, a to bez toho, abychom reprodukovali dominantní a stereotypní představy o Romech obecně? V tomto ohledu myslíme i na udržitelnost označení, které by nám umožnilo vyhnout se komplikovaným opisům. Zde jsme se rozhodli pro označení diskutujících jako „angažovaných Romů“, což je termín, který se z našeho pohledu na jedné straně vyhýbá poukazování na „výjimečné Romy“, na straně druhé ukazuje na dlouhodobější aktivitu konkrétních lidí ve veřejné debatě, jakkoliv taková aktivita může být spoluutvářena dominantní poptávkou po zviditelnování „úspěšných Romů“. Současně nevnímáme využití tohoto termínu jako fixní a nechceme tím uzavírat představu o „angažovanosti“ do její dominantní logiky. Jako angažovaného Roma bychom tak mohli jistě označit i Marcela Klempára (viz rozhovor v tomto čísle, s. 158–173), který by z jiné perspektivy mohl splňovat charakteristika zástupce „Roma z osady“, respektive skupiny obyvatel, o které se v odborné diskusi na Slovensku uvažuje jako o „marginalizovaných romských komunitách“. Spíše než o zavádění definitivních termínů nám tedy na tomto místě jde o výzvu ke kritické reflexi jazyka, který při uvažování o společenské pozici Romů používáme.

Jan Ort, Renata Berkyová

Renata Berkyová (*1985, Slovensko) je romistka, pôsobí ako vedecko-výskumná pracovníčka Pražského fóra pro romské dějiny pri Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR. Vyštudovala romistiku na Karlovej univerzite, aktuálne je doktorandkou na Ústavu hospodářských a sociálních dějin na FF UK. V roku 2023 získala štipendium *Randolph and Elizabeth Braham Fellowship* v U. S. Holocaust Memorial Museum vo Washingtone. Venuje sa holokaustu Rómov a Sintov, povojnovému uznaniu holokaustu, odškodňovaniu obetí, pamäti miest a politike pamäti. Občasne komentuje spoločensko-politické dianie na Romea.cz, Alarm.

Alica Sigmund Heráková (*1984, Česko) je publicistka, producentka a kultúrní manažerka. Vystudovala českou filológiu na Univerzitě Palackého v Olomouci a management v kultuře na Masarykově univerzitě v Brně. Od roku 2018 vede projekt *Tuke.TV*, nezávislou produkční platformu v audiovizii a online televizi podporující romské tvůrce. Je editorkou publikace Muzea romské kultury *Amendar I. a II.: Pohled do světa romských osobností* a dramaturgyní doprovodných akcí Centra Romů a Sintů v Praze. Jejími klíčovými tématy jsou mediální reprezentace, participace Romů a genderová rovnost.

Vladimír Horváth (*1989, Slovensko) je právnik venujúci sa ľudským právam a demokracii. Pochádza z Bratislavy, má rómske, slovenské a zrejme aj iné korene. Študoval na právnickej fakulte v Trnave. Na Švédskej Umeå Universitet absolvoval semester, počas ktorého sa venoval európskemu právu a sociálnej politike. V Európskej komisii pôsobil ako stážista na generálnom riaditeľstve spravodlivosti na odbore nediskriminácie. V súčasnosti sa venuje podpore demokracie v strednej Európe a zvyšovaniu participácie Rómov a Rómkov na rozhodovacích procesoch. V novembri 2023 úspešne absolvoval *Minority Fellowship* na Úrade vysokého komisára pre ľudské práva OSN v Ženeve.

Michal Mizigár (*1991, Česko) vystudoval romistiku na Univerzitě Karlově v Praze, v súčasnej dobe dokončuje magisterské štúdium komparatívnych dejín na Central European University (Budapešť–Viedeň). Ve svojej diplomovej práci sa zameriava na poválečné obdobie romských dejín a na reprezentáciu Romů v bývalom Československu a Jugoslávii. Již více než deset let přednáší a účastní se diskusí na témata jako jsou romské dějiny a identita. Byl také členem týmu QUALIROM, který připravoval výukové materiály pro výuku romštiny na školách, dlouhodobě přednáší jako externí lektor na Ústavu jazyků a teorie komunikace na FF UK.

Emília Rigová (*1980, Slovensko) je vizuálna umelkyňa a aktuálne aj vedecko-výskumná pracovníčka na Akadémii umení v Banskej Bystrici. Tu absolvovala aj svoje štúdium a v roku 2011 získala doktorský titul. V uplynulých desiatich rokoch pôsobila na Katedre výtvarnej kultúry Pedagogickej fakulty Univerzity Mateja

Bela v Banskej Bystrici, kde viedla umelecké kurzy na katedre výtvarnej kultúry. Venuje sa výstavnej, kurátorskej a publikačnej činnosti. Spolu s Petrou Hanákovou bola kurátorkou výstavy *Keres Kultura! Robíme kultúru! Súčasné umenie a rómska identita* (Stredoslovenská galéria, Banská Bystrica, 2019), ako aj *Otvorená cesta/ Phundrado Drom* (Národopisné muzeum, Praha, 2022).

***

J.O.: Pred dväma lety jsme si pripomněli již padesáté výročí prvního mezinárodního romského kongresu i za účasti Romů z tehdejšího Československa. Co se od té doby změnilo v situaci Romů v České republice a na Slovensku?

R.B.: V tejto súvislosti mi napadá jedna vec. Že nech sa bavíme o akýchkoľvek emancipačných posunoch a spoločenskej situácii Rómov, stále sa nakoniec dostanem k tomu istému jadrú, a tým je rasizmus, a to v rôznych formách a podobách. Či už sa bavíme o vzdelávaní, bývaní, zamestnávaní, o rómskych osadách či getách, všade sa nenápadne objavuje táto linka. Aj keď, áno, síce na jednej strane môžeme hovoriť o rôznych pozitívnych aspektoch, o určitej podpore rómskeho jazyka, literatúry, o existencii romistiky či Múzea rómskej kultúry, ale nakoniec sa aj tak dostaneme k tomu, že rómsky pár nebol pustený do reštaurácie, alebo že nikto verejne neodsúdi dehonestujúce či vyložene rasistické výroky politikov na adresu Rómov.

M.M.: Já si myslím, že se nezměnilo vůbec nic, všechno zůstává stejné v tom smyslu, že ve společnosti přetrvává rasismus. Nám se mění témata, ale to jádro, že jsem tady, v téhle pozici, kvůli tomu, kdo jsem, je stejné. Když jsem studoval na CEU (*Central European University*, pozn. red.), tak se tam strašně řešilo, kdo byl levičák a kdo pravičák. Přišli za mnou *rakle* ze školy a ptali se mě, na jaký straně jsem já, že se jim zdám takový nemastný neslaný. Já jsem jim řekl: „To, co vy řešíte, je velké privilegium. Já jsem tohle ještě neměl kdy řešit. Tohle jsou starosti gádžů. Z mého pohledu je i levice i pravice stejně rasistická. Méně či více.“

A.S.H.: My máme dneska tu výhodu, že některá z těch témat umíme pojmenovat. Jsou například instituce jako je třeba IHRA (*International Holocaust Remembrance Alliance*, pozn. red.), které přijaly definici anticiganismu. Je to něco, na čem pracujeme, o čem se ve veřejném prostoru mluví. To je posun. Ale reálně – že by to mělo dopad na viditelnou změnu, že se ty věci mění na spodu, to se neděje.

E.R.: Podľa mňa sa od toho stretnutia v roku 1971 zmenilo veľmi veľa. Máme verejnú figúry, ktoré rozprávajú, ktoré si berú svoj priestor a je to v rôznych škálach povolání. Ale čo sa nezmenilo je to, že byť Rómom – napríklad v slovenskom kontexte – znamená automaticky byť z osady. Majorita sa stále nedokáže zlomiť v tom stereotyp, že si automaticky všetko, čo sa týka Rómov zamieňa so spoločenskou marginalizáciou. Hrozne ma šťve, že nemôžeme plnohodnotne

rozprávať o súčasnej kultúre Rómov bez toho, aby sme obišli túto oblasť. Namiesto toho sa aplikuje všetko tak, aby to zapadalo do tzv. *gypsy industry*, aby to vyhovovalo vládnym politikám naprieč Európou. Pretože, vraj, len tak je možné riešiť integráciu Rómov. A uteká tu potom fókus od toho, že identita Rómov je v niečom ťažko uchopiteľná práve pre toto, že nepatríš ani tam ani tam. A potom zrazu v spoločnosti nie si vnímaný ako Róm, ak nie si chudobný. Podľa mňa toto je veľmi zásadné.

V.H.: Súhlasím, že stále prežívame rovnaký rasizmus a podstata rasizmu je úplne rovnaká – nech je to čokoľvek, vždy sa nájde niečo, prečo to Rómovia urobili zle. K tomu, čo Emília pomenovala ako *gypsy industry* – pozrime sa sebakriticky aj do vlastných riadov, nehovoríme iba „bieli“ z toho čerpajú a že to využívajú, to už v tomto momente nie je fér. Viem, že aj medzi Rómami nájdeme rovnakých, ktorí vždy nájdu, čo v tejto oblasti riešiť, lebo z toho majú príjem. Bez toho, aby skutočne prispievali k riešeniu situácie. Posledná poznámka – súhlasím, že musíme rozlišovať medzi Rómami a marginalizovanými skupinami obyvateľstva. Zároveň je treba si priznať, že to je ťažké, lebo keď sa pozrieme na čísla z posledného šetrenia EU SILC (výberové šetrenie životných podmienok v členských štátoch EU, pozn. red.) zameraného na rómske komunity na Slovensku, uvidíme, že až osemdesiatpäť percent Rómov žije v podstate pod hranicou chudoby. Pričom v majoritnej populácii je to na úrovni pätnásť percent. Tam je potom ťažký dialóg – akým spôsobom sa mám rozprávať s Rómami, ktorí sú z osady, aj keď ja nie som?

J.O.: Možná bychom si tedy měli pojmenovat, co je cílem toho pokroku, o kterém se bavíme? Čeho se má dosáhnout? Co je pro vás ideál společenské pozice Romů?

V.H.: Pokrok je podľa mňa práve to, keď osemdesiatpäť percent Rómov nebude žiť pod hranicou chudoby. Bez toho, aby sme sa posunuli v rámci socio-ekonomickej situácie, každá iná debata stráca zmysel.

R.B.: Niekedy sa pokrok vníma v opozícii k zaostalosti. Takže keď sa budeme pýtať, čo znamená pokrok pre nás, tak takáto otázka môže byť vnímaná i v zmysle akejsi žiadanej civilizačnej úrovne a očakávaní zo strany Rómov. Veľa odkrýva o našom uvažovaní aj jazyk, ktorým o tých veciach rozprávame. Napríklad často používané spojenie „rómska otázka“, „rómska problematika“ nám podprahovo stále dáva najavo, kde si kto stojí, na akej pozícii. Predpokladaný je „problém“ na strane Rómov. Ja si myslím, že ten pokrok by mala urobiť spoločnosť ako celok. Osobne nerada používam i delenie na majorita–minorita, pretože zdôrazňuje a potvrdzuje dominantné postavenie jednej skupiny, hierarchiu. Zatiaľ čo označenie spoločnosť, či rómska časť spoločnosti, naznačuje rovnocenný vzťah a dokáže obsiahnuť omnoho komplexnejšie rôzne aspekty, od previazanej historickej skúsenosti až po vnímanie rôznych sociálnych vrstiev u Rómov. Takže ako pokrok spoločnosti

by som vnímala stav, kedy budú Rómovia prijímaní bez podmienok. Bez dnes najrozšírenejšej podmienky, nazývanej ako „integrácia“.

E.R.: Od začiatku hovorím, že by mali prebiehať súčasne dva rovnocenné boje. Jeden, ktorý by sa týkal práve vylúčených marginalizovaných komunit, aby sa pochytili všetky chyby, ktoré robí opakovane štát a umožňuje tak v podstate rásť takýmto komunitám, kde ľudia žijú v chudobe po generácie. A druhá vec sú, nazvime to, že intelektuáli či kvázi-lídri, ktorí začali rozprávať o kultúre Rómov, a to aj vo vzťahu k ich histórii. Tí stoja pred mnohými otázkami. Renata (Berkyová, pozn. red.) napríklad stojí za zviditeľnením archívu, databázy svedectiev preživších holokaustu Rómov (www.svedectviromu.cz, pozn. red.), ktorej význam si podľa mňa možno ani niektorí súčasníci nedokážu uvedomiť. Ale aký to má význam pre ľudí žijúcich v marginalizovanej komunite? To je otázka, ktorú si zakaždým kladiem, s ktorou sa vyrovnávam aj ja sama. Ako pomáhajú niekomu moje umelecké výstupy? Takže si myslím, že je dôležitý ten ťah na oboch stranách. Pokiaľ to nebude spoločný boj, z ktorého vznikne prepletený vrkoč, pevný a silný, tak to nemá zmysel, ani jedna vec.

A.S.H.: Pro mňa znamená pokrok v prvej rade uznávanie kultúry – bezpodmienečne, jak říká Renata. Prijetí toho, kto jsme. Což se v praxi může promítnout třeba do toho, že téma Romů a jejich dějin bude součástí vzdělávacího systému, minimálně třeba v České republice. Pořád tady není to základní uznání. A mě to pořád vrací k politické rovině, na které chybí vůle ty věci reálně převádět do praxe a reálně přijímat takovou legislativu, která zamezí třeba tomu, aby bujel obchod s chudobou. Jenže politická reprezentace na to neslyší, je to příliš marginální problém. A dokud nedojde ke skutečnému politickému přijetí zodpovědnosti a vůli opravdu ty věci posouvat, tak se neposuneme nikam. A s tím souvisí ta druhá věc, kterou je participace Romů, možnost Romů reálně věci ovlivňovat. Máme tady velkou skupinu lidí, která žije v chudobě a řeší existenční otázky, a pak máme část lidí, která má možnost věci ovlivnit tím, že má přístup k politickým strukturám. Jenže reálně je těch lidí tak málo, že jsou přetížení a očekávají se od nich zázraky. A nemění se nic, ti lidé se jenom střídají. Starší pouští místo mladšímu. Ale pokud chcete otevřeně komunikovat téma anticiganismu, pokud chcete reálně tlačit agendu, která by za vás mohla vést ke změně, politicky, pak narazíte na skleněný strop. To je moje pesimistická pozice.

E.R.: Je to taktiež priepasť medzi tými, ktorí hovoria o Rómoch, o rómskej kultúre, a tými, ktorí žijú v marginálnej skupine a týchto Rómov nepovažujú za svojich lídrov. Nedôverujú im. Na Slovensku vznikol spor, že kto a prečo nás zastupuje. A z druhej strany je táto téma iba nástrojom na populistické reči politikov.

M.M.: Když se podíváme třeba na devadesátky, tak část těch lokálních lídrů sice neměla vzdělání, uměli sotva dobře mluvit na veřejnosti, ale měli autoritu, protože byli z řad těch lidí. My jsme dneska vysokoškoláci, máme vzdělání, mluvíme moc

odborně a jsme přegádžovaní. Tak přegádžovaní, že když si vedle nás stoupne Rom z nějaké marginalizované komunity, tak se cítí méněcenný. Druhá věc je, že jsme zapomněli mluvit jeho jazykem a on nám vůbec nerozumí. A naopak, já, když přijdu mezi Romy u nás doma, nebo kdekoliv jinde, tak si říkám, že jsem na úplně jiné planetě, to jsou dva totálně oddělené světy. Souvisí s tím ale i téma udržování romského kulturního bohatství. Například texty současných romských kapel pomalu nedávají smysl. Obsahují jen vybranou slovní zásobu, protože už nikdo neumí pořádně romsky. Některé starší romské písně – halgata a čardáše – pro mě přitom plní funkci jazykové příručky, když si na nich ověřuji použití některých slov a jejich tvarů v romštině. Zdá se, že naše kultura v tomto ohledu degeneruje. Chci tím říct, že ten vývoj uvidíme sami na sobě, ne až to budeme měřit z gádžovského hlediska, ale z toho našeho. Mně se třeba hodně líbí pořad *Amare lavutara* (hudební pořad projektu *Tuke.TV*, pozn. red.) protože je jeden z mála, který neřeší „romskou otázku“ a „romský problém“. Já se na to dívám s hrdostí a připadá mi to, jako když se dříve Romové dohadovali, která rodina je hudebnická, kdo byl dobrý primáš a tak dále. A teď tam přijde Feri Barkoci a prostě si s nimi zahraje. To je skvělý!

V.H.: Naviažem na tých lídrov. Je pravdou, že lídri predtým skutočne vychádzali z toho prostredia, ktoré bolo potrebné zmeniť. A myslím si, že nikto z nás, kto tu je, už ako keby do toho prostredia nepatril, ale aj tak podľa mňa naša úloha nestráca zmysel. Je možné, že tými rómskymi lídrami, ktorých budú uznávať, nebudeme, pretože áno, nie je tam naviazanie na jazyk a prostredie. Príkladom môžu byť slovenské voľby, v ktorých vysoký počet rómskych hlasov získali traja Rómovia a jedna Rómka, kandidujúci v rámci konzervatívno-populárnej strany. Všetci z nich pochádzajú z prostredia, kde aj usilovali o hlasy. Všetci rozprávajú tým jazykom, akým rozprávajú Rómovia a Rómky vo vylúčených komunitách. A nemyslím tým, že hovoria len po rómsky, ale celkovo hovoria jazykom, ktorý je zrozumiteľný a jednoznačne vyjadruje, že poznajú dané zázemie tých ľudí. Vedia, čo znamená dať tomu prísť na kávu, že káva je tá prvá. Toto všetko poznali a bol to aj kľúč k úspechu. Nevýhoda je podľa mňa to, že nemajú také vybavenie ako napríklad máme my. Oni chápu problém, vedia ho pomenovať, ale už ho technicky nevedia doťahovať. A tu je naša úloha. My musíme byť tí, ktorých možno nebude vidno na prvých titulkách, nebudeme chodiť do osád a nebudú nás oslavovať a nebudú nám dávať hlasy. Ale tú podporu musíme ponúkať tým, ktorí tvoria toto spojenie. Čiže nemyslím si, že sme pogádžovaní. Myslím si, že sme vybavení jazykom a vedomosťami, ktoré sa používajú pri prijímaní politických rozhodnutí, ktoré sa môžu javiť ako gádžovské. V každom prípade máme zásadnú úlohu identifikovať tie spojovacie články.

E.R.: Je výzva nájsť ten úzus medzi tým ako tu prácu robiť súbežne na oboch frontoch. Lebo ak to veľmi zjednoduším, tak tí, čo chodia do komunit, do osád,

nás absolútne odmietajú. Pozrite sa v každom fóre, pri debatách, sú to stále výčitky, že sme bohviečo a nebojujeme za to správne. A presne, že sme pogádzovaní.

J.O.: **Prípomnели jste, že ve veřejném prostoru se často opakuje termín „romská problematika“. Zdá se mi, že i když se mu někteří chtějí vyhnout, najednou neví, čím ho nahradit. Ukazuje se tím trochu, že je často obtížné pojmenovat to, co je „problém“ a co se má řešit. V dosavadní debatě se současně shodujete na tom, že hlavním problémem je protiromský rasismus. Mění se něco v tomto ohledu? Proměňuje se povaha protiromského rasismu, respektive umožňuje celospolečenské klima tenhle problém víc pojmenovávat?**

A.S.H: Obecně lze říct, a to je už dávno pojmenovaná a známá věc, že zatímco dřív byl rasismus otevřený, dnes má skryté a rafinovanější podoby. Ať už se bavíme o úřednících, nebo třeba o učitelích, tak už mnozí vědí, co si můžou a co si nemůžou dovolit. Na druhou stranu, pořád si myslím, že Romové, obzvláště ti, kteří jsou takto identifikovatelní na první pohled, čelí nejrůznějším mikroagresím ve veřejném prostoru, což má následně vliv i na jejich duševní zdraví. Je to něco, o čem se už dnes naštěstí začíná mluvit. Začíná se pojmenovávat, že tyto podoby rasismu mají zásadní vliv na to, jakým způsobem se Romům v téhle společnosti žije. Sama mám pocit, že v některých oblastech se to posouvá – třeba v uměleckém nebo akademickém prostředí. Ale týká se to spíše jednotlivců, kteří se dokázali prosadit. Pořád to ale není bezpodmínečné přijetí, pořád jsme vnímání jako výjimky, celkový narativ se nemění.

R.B.: Rada by som upozornila ešte na jeden aspekt rasizmu, a to sú spôsoby, akými na neho my samotní reagujeme. Ako som už zmienila – pojmy ako „rómka otázka“, „rómka problematika“, alebo aj „integrácia“ podľa môjho názoru jasne a dominantne určujú, od koho sa očakáva zmena a kto je považovaný za problém. A tým, že my sami preberáme a používame takéto pojmy, že nám nevadí označovanie „cigán/cigánka“, ale aj ďalšie, omnoho závažnejšie, ponížujúce zachádzanie, vysielame signál o prijatí nastavených rolí a nerovného spoločenského postavenia. Zároveň je jasné, že nie vždy je jednoduché za prvé vystúpiť proti takému používaniu jazyka a za druhé vôbec rozpoznať pojmy, ktoré môžu pôsobiť i na prvý pohľad neškodne. Ono nie je vôbec jednoduché sa ozvať ani pri otvorených prejavoch nenávisťi či rasizmu. Nie je to tak dávno, čo mi na zastávke električky začala nadávať nejaká cudzia pani. Mne sa úplne rozbúšilo srdce, pretože som nevedela, čo mám robiť, ako reagovať. A bolo skutočne ťažké si sama pre seba, vedome povedať, že to je jej problém, a nie môj. Tým som len chcela ilustrovať, že rozumiem tomu, ako veľmi je to ťažké, ale je to niečo, čo je podľa mňa nutné reflektovať. Rovnako si myslím, že je načase vystúpiť z role, kedy prijímame vzorce podporujúce nerovnocenné nastavenie spoločnosti a sme nútení neustále dokazovať svoju hodnotu a právoplatné postavenie.

M.M.: Presne jak říká Renata – *Roma* mají kolonizované myšlení. Že sice víš, co je rasismus, ale zároveň přijímáš rasistické vzorce a aplikuješ je. V Brně jsem byl šokovaný tím, jak při přijímání Romů z Ukrajiny mluvili romští sociální pracovníci stejně jako lidé na magistrátu. Kolonizované přemýšlení přitom vidíme i v rodinách, ve kterých jsou lidé hrdí, že jsou Romové. Když obdivují malé dítě, tak řeknou: „*Dikh, parno sar rakloro. Dikh, šukar raklori.*“ (Podívej, bílý jako neromský chlapec. Podívej, krásná neromská holčička, pozn. red.) Ale neřeknou: „*Joj ajsi šukar sar romňori,*“ (Je krásná jako romská ženuška, pozn. red.), to jsem ještě v životě neslyšel. A vidíte, zní to i směšně! Protože najednou, když řekneme *romňori*, tak si vybavíme nějakou holčičku, která se chová jako stará žena, jako stará *romňi*.

J.O.: Častou strategií, jak čelit protiromským predsudkům ve veřejném prostoru je vyzdvihování úspěšných Romů, jejichž pozitivní příklad má nabourávat představy o všeobecné sociální marginalizaci a zdánlivě přirozené „zaostalosti“ Romů. Jak se k takové strategii stavíte?

V.H.: My žiadne takéto rómske hviezdy nehľadáme a nemyslím si, že to robí dobro. Ak to robíme na lokálnej úrovni, tak fajn. Tam presne viem, koho tým motivujem. Ale akonáhle v národnom médiu mám článok o tom, že „pozrite sa – Róm právnik, pozrite sa – Róm s dobrými výsledkami“, alebo „pozrite sa – Rómka vyštudovala medicínu“, tak to znie ako „pozrite sa – krásna výnimka“, čo podľa mňa len podčiarkuje ten status, aký nechceme mať. Toto skrátka nevnímam ako súčasť emancipácie.

R.B.: Myslím, že ukazovať úspešných Rómov sa stalo súčasťou našej hrdosti. Ukázať svetu, že máme rómskych právnikov, umelcov či iné úspešné osobnosti. Ale podľa mňa je to do istej miery trochu pokrivená hrdosť, pretože smeruje k väčšinovej spoločnosti, čo je zase spojené s naším vlastným sebedomím a postavením. Keď budeme ukazovať a vystavovať rómskeho žiaka so samými jednotkami, s vyznamenaním, nie je to pre neho a i pre nás trochu ponížujúce? Alebo inak – stačí nám to? Myslím, že je dobré si uvedomiť, kde je ten štandard, ako sa my sami vnímame, pretože prvý právnik tu bol už na konci štyridsiatych rokov 20. storočia a my sa musíme posunúť ďalej. Cítiť sa ako rovnocenná súčasť spoločnosti, kde bude štandardom, že sú deti jednotkári, ale že sú aj trojkári. A za výnimku považovať to, čo sa vymyká vnímaniu v rámci celej spoločnosti a nie v rámci stereotypov voči Rómom. Myslím, že i zvolanie „Som hrdý na to, že som Róm/Rómka“, je tak trochu reakcia na to, čo nám bolo vštepované od okolia. Že sa musíme hanbiť za vlastný pôvod. My si tým zvolaním vlastne cielene dvíhame sebedomie. Nízke práve kvôli tomu, aký stigmatizujúci obraz o nás je v spoločnosti vytvorený.

E.R.: Posledných päťdesiat rokov, sú všade samí „prví Rómovia“. Už tých prvých ľudí máme všetci dosť. Každý, kto toto zažil alebo prežíva, tak vie, ako je to obmedzujúce. Majoritná verejnosť si myslí, že to robia vlastne dobre, keď takto vytiahnu jednotlivca a dajú mu hlas, alebo nejakú cenu. Ale my toto už vážne nepotrebujeme. My potrebujeme skutočné činy a skutočné riešenia. A nie oslavy jednotlivcov. Inak to nemá zmysel.

A.S.H.: Pridala bych reflexi z pozice editorky publikace *Amendar*, ve které jsme ve své podstatě přesně toto udělali. Vytvořili jsme galerii romských osobností pod Muzeem romské kultury ve dvou různých vydáních. První vyšla v roce 2018 a ta druhá pak v roce 2021. Je v nich prezentovaných čtyři sta romských osobností žijících v České republice. V době, kdy jsme na tom pracovali, tento projekt dával smysl a jsem ráda, že to vzniklo. Portréty jsou navíc doplněné vždy dvěma hloubkovými rozhovory s romskými osobnostmi, které jejich životní trajektorii zasazují do bližšího kontextu. Jeden z rozhovorů je právě s Mižem (Michalem Mižigárem, pozn. red.). Ale souhlasím s tím, že to může potvrzovat narativ o výjimkách. Pro mě bylo o to smutnější vidět ty stovky dalších lidí v rešerších, které se do té finální publikace nevešly. Pak je to o tom, že rozhodujeme, koho vybrat, kdo je teda ta osobnost.

M.M.: Musím říct, že já jsem z toho nápadu byl ze začátku hodně nadšený. Ona ta knížka má i svoji funkci. Představte si děti ve vyloučené lokalitě, které neví vůbec nic. My jsme třeba přivedli z Anglie deset učitelek do Muzea romské kultury a ony z toho byly úplně pať. Když viděly tu knihu, no tak si ji všechny začaly kupovat a říkaly: „Jo, tohle musím ukázat těm svým dětem z Čech a ze Slovenska, které učím.“ V tomhle to má sílu. My jako Romové si zkrátka musíme některé věci vytvořit sami, jakkoliv se potom ten výsledek může zdát dětinský, a to i ve srovnání s jinými národy. Můžou se nám proto i vysmívat – „hele, první tenhle, první tamten“. Automaticky pak přijde srovnání s Vietnamci, jak se oni dokázali rychle etablovat a už pracují na všech možných pozicích. Tohle srovnání slyšíme hodně často. Myslím si tedy, že takovéto projekty mají svou funkci, bohužel to ale vypovídá i o tom, jak jsme na tom zřejmě špatně.

J.O.: Přijde mi, že pojmenováváte dvě roviny – jakou zprávu to vydává směrem do společnosti, ale na druhé straně, že to má nějakou funkci mezi samotnými Romy, otevírá to i možnost sdílení podobných zkušeností. To mě současně vede k osobnější rovině a otázce: Co pro vás jako veřejně činné – a podle těchto měřítek úspěšné Romy – znamená romství ve vaší práci, jaké jsou s ním spojena očekávání, jak se to promítá do přemýšlení o věcech, které děláte?

E.R.: To je právě to, my to potom musíme řešit na tej individuálnej úrovni. Po takej mojej prvej väčšej medializácii, čo súvisela s cenou Oskara Čepana v 2018,

mi zhruba šesť mesiacov v kuse pípali neznámi ľudia cez messenger, väčšinou to boli *Roma*, ktorí pritom ani netušili, že čo je cena Oskara Čepana. Ale ako ma všade médiá zdieľali, presne s tým podtitulom „prvá Rómka“ a neviem čo, tak ma oslavovali ako *zázračné* dieťa. Ako im v jednoduchosti vysvetliť, že ma to mrzí, ale že nie som v ničom *zázračná*? Že podmienky, v ktorých som vyrástla, boli celý život úplne niekde inde ako to majú oni? Nevyhneš sa tomu mediálnemu tlaku, ktorý ťa vlastne dá do takejto súvislosti, aby sa lepšie predávali noviny, alebo aby sa viacej klikalo. Kopec tých ľudí ani netušilo, kto som, ale stačilo, že som *Romňi* a všetci si ma predstavili ako z toho najchudobnejšieho možného kútu a zrazu sa jej niečo podarilo. Dlhodobu sa potýkam s tým, že celý môj úspech sa spošťí iba na to, že som Rómka. A zabudne sa na tie, v mojom prípade umelecké výstupy, alebo to, ako spracovávam tie veci, v čom je moja tvorba úplne špecifická. Kunsthistorik by mal predsa rozoberať moju tvorbu na základe umeleckých výstupov, ale často preváži iba to, že vlastne „ona je Rómka, tak je to super, nie“? Ja napríklad odmietam výstavy, kde ma pozvú a vidím, že som iba etnický doplnok. Dostala som od jednej kurátorky aj správu v duchu „chceli by sme to mať také pestré“. – Ju vôbec nezaujíma moja tvorba, ju zaujíma, že som Rómka. Je to veľmi náročné v tom, že každého najskôr musíš poučovať, vysvetliť, prečo je takéto ponímanie úplne zlé.

V.H.: Ja sa mediálnemu tlaku úspešne vyhýbam, ale keď ma pozývajú na diskusie a zistia, že mám právnické vzdelanie, tak ma Nerómovia nabádajú ku kľúčovému odkazu: „Ukážte, že sa to dá!“ A tiež im musím povedať: „Pozrite sa, ja vôbec nie som *zázračný*, vychádzam z úplne iných podmienok ako si vy predstavujete, toto nie je americký príbeh.“ Toto je presne ten piesok, ktorý si treba pozametáť. A ešte by som rád odpovedal na otázku, čo mi dalo do môjho profesijného života to, že mám rómske korene a že sa venujem tejto téme, je, že vďaka tomu dokážem aj u zástupcov iných menšinových skupín chápať situácie, s ktorými sa stretávajú. Mať vhlád z prvej ruky je pri práci právnika veľmi veľký bonus.

A.S.H.: Já to vnímam jako úkol mě a lidí, kteří už tu cestu máme nějak prošlapanou, nebo jsme nějakým způsobem vidět, že musíme ty dveře otevírat i těm dalším a tím i zvyšovat společenskou participaci Romů obecně. Mám k tomu ale ještě jednu svoji čerstvou zkušenost. Já jsem se moc těšila na knihu Martina Rychlíka *Dějiny lidí*, za kterou dostal i cenu Magnesia Litera a stojí za ní Akademie věd České republiky. Autor v ní zpracovává dějiny lidstva na základě kulturních univerzálií, v knize je zastoupených asi 300 etnik z celého světa. Když si ale nalistujete v rejstříku písmeno R jako Romové, nenajdete tam ani jedno jediné heslo. To je publikace, na kterou jsem se těšila jako obyčejný čtenář, ale vůbec jsem nepočítala s tím, že by se mohlo stát, že by tam Romové nebyli. Ale oni tam prostě nejsou! Z toho, co jsem přečetla, je tam zatím jedna ilustrace v kapitole o výchově dětí. Jde o obraz Hanse

Larwina, kde nahá Romka kojí dvojčata s popiskem „Cikánka se dvěma svými dětmi“. To je příznačné.

M.M.: Pro mě je to strašně moc široká otázka. Myslím si, že moje romství vyžaduje pořád mít solidaritu s ostatními lidmi. A podle mě je to trošku generační: svoji generaci – to znamená lidi, kteří se narodili ještě na začátku devadesátých let – vnímám jako poslední, která měla zprostředkovaný dřívější komunitní život v osadách na Slovensku. My jsme ještě zažili lidi, kteří sem do Česka ze Slovenska přicházeli. Když se ale zamyslím nad vlastními zkušenostmi, vybaví se mi studium na obchodní akademii, kde jsem se často dostával do situace, kdy se proti mně spojil učitel nebo učitelka s mými spolužáky, a já s tím neuměl pracovat. Jednou jsme třeba měli hodinu ekonomiky. Přijde učitelka k tabuli, řekne „sednout“, napíše velkými písmeny DANĚ, podtrhne to a její úvod do daní zní: „Teď si představte, studenti,“ a já sedím v první lavici, „že z mého učitelského platu žijí asi dva nebo tři cikáni na úřadu práce.“ Podobné zkušenosti mě vlastně nakonec dovedly až ke studiu romistiky. Studoval jsem potom historii na Středoevropské univerzitě, která se považuje za inkluzivní školu. Měli jsme kurzy jugoslávských dějin, židovského hnutí, dějiny vědy, dějiny rasy, politickou geologii, všechno možné a vesměs hodně zajímavá témata. Denně jsme četli nějakých sto padesát stránek. Ale o Romech byly za dva roky jenom dvě zmínky a obě ve formě dovětku – „*and the Gypsies*“. Z toho jsem byl v šoku. No a nakonec, člověk si chce někdy odpočinout a prostě dělá, co ho baví. Já třeba strašně rád čtu realismus. John Irving, *Pravidla moštárny* – super. Další kniha – *Svět podle Garpa*. Ze začátku vtipný, ale pak přijedou do Rakouska, kde potkají mladého snědého muže, který vykládá sny. A dítě se ptá babičky: „Babičko, to je nějaký divný mužík.“ A ona říká: „Je to cikán a dávej pozor, aby tě neokradl.“ Pak si otevřeš *Alchymistu*, hned na prvních třech stránkách se čtenář dozví, že „cikáni jsou hloupi“ a že věští budoucnost. Já už si dělám seznam autorů, které nikdy nebudu číst.

J.O.: Ve svých odpovědích poukazujete mj. na různorodost společenských pozic Romů, když se vymezujete vůči náhledu na Romy jako na homogenní skupinu obyvatel. Na druhé straně zaznívá důraz na solidaritu a jednotu. Máte v tomto světle pocit, že existuje něco, co lze formulovat jako společně romské, u čeho je možné uvažovat o společném základu?

V.H.: Vrátim sa k tomu, čo hovoril Mižu na začiatku. Spoločné je podľa mňa to, že sa stále chceme dostať z nejakej úrovne, na ktorej sa momentálne nachádza väčšina Rómov, a nemáme ešte čas sa rozdeľovať medzi „ľavičákov“ a „pravičákov“. Čiže toto je spoločné, toto ide naprieč aj prácou, ktorú robíme. Zatiaľ máme dôvod sedieť všetci spolu, pretože máme spoločný cieľ. A ak sa dostaneme do bodu, že ten cieľ, na ktorom sme sa zhodli – ja hovorím, socio-ekonomické zázemie a vzdelanie bude na akceptovateľnej úrovni – podme sa otvorene porozprávať o rozdieloch.

E.R.: Podľa mňa je spoločná tá kolektívna skúsenosť života Rómov na periférii, ktorá je aj historicky ukotvená. Už keď Rómovia prišli do Európy, boli vnímaní majoritou ako konkurencia a ako takí boli vylučovaní zo spoločnosti. Vnímam to ako historické predpoklady vzniku osád a pritom o týchto historických koreňoch sa málo hovorí. Tieto mechanizmy vylučovania pritom takmer nie sú v európskej spoločnosti reflektované.

R.B.: Súhlasím s tým, že nás spojuje spoločná historická skúsenosť. Z môjho pohľadu sú tu ešte dve ďalšie veci. Jednak je to nejaká subjektívna identifikácia, že sa my sami označujeme za Rómov a cítime sa byť súčasťou nejakej nadnárodnej komunity. A potom je to jazyk. A tým nemyslím len rómčinu, ale vôbec spôsob, akým sa spolu bavíme.

M.M.: I ja souhlasím se sdílenou historickou zkušeností. Já v téhle souvislosti vnímám dějiny Romů jako dějiny uprchlictví. K tomu bych chtěl ale říct, že my máme historickou zkušenost, ale nemáme společnou paměť. To je problém. Protože my jsme byli všichni jakoby mučení nebo trestaní nebo perzekvováni v různých momentech. A holocaust je jedna z mála událostí, která nás spojila ve stejný čas, jakkoliv to také neplatí pro všechny. Myslím, že to je důvod, proč mezi sebou nemáme tak silnou solidaritu. A souhlasím i s důrazem na jazyk. Mám vyzkoušené, že i s Romy, kteří nemluví romsky a můžou být i jiného náboženství, máme nakonec stejný humor.

A.S.H.: Myslím, že zazněly všechny důležité věci. Jen bych dodala, že ten rozpor mezi vnímáním Romů jako homogenní skupiny, vůči čemuž se vymezujeme, ale zároveň voláme po jednotném hlasu, je starý jako téma emancipace samo, a že i to je součástí našich dějin.

M.M.: To, že nejsme homogenní, je úplně přirozené a ten vnější požadavek po homogenně vlastně stojí na rasistických předpokladech.

J.O.: Zeptám se ještě jinak – co z romského kulturního dědictví považujete za důležité, aby se zachovalo, co byste rádi předali dalším generacím?

V.H.: Pre mňa je to humor. To je naozaj niečo, čoho som si veľakrát všimol, že je špecifické. Keď sa stretnem s inými Rómami na akejkoľvek úrovni, tak ten rómsky humor je iný ako ostatný humor. Myslím, že každý z nás zažil rozprávanie rómskeho vtípu v nerómskej spoločnosti a dopadlo to veľmi zle.

A.S.H.: Já bych byla hrozně ráda, kdybychom si zachovali spiritualitu. A tím nemyslím jen víru v *mule*. Spiritualitu vnímám jako něco, co ty lidi propojuje.

R.B.: Ja vždy, keď sa s niekým rozprávam o *romipen*, tak si spomeniem na článok Alici (Sigmund Heráková, pozn. red.) o tom, že „romství prochází žaludkem“. Moje deti, ktoré chodia do gádzovskej školy, tak vedia úplne presne, čo je naša kuchyňa. Síce

nepovedia, že je to rómska kuchyňa, ale vedia, že to je tá naša. Sú tam zvyky a rôzne pravidlá, ktoré sa k jedlu a jeho príprave vzťahujú. Ani nie je nutné to celé nejakو označovať, lebo ja aj deti vieme, čo to znamená. Špecifický vzťah k jedlu, jeho príprava a potom dôležitá pohostinnosť sú podľa mňa veľmi dôležité prvky rómstva, ktoré si chcem i ja sama udržať. Potom samozrejme humor, o ktorom hovoril Vlado. To je presne rovina, kde dokážeme nájsť spoločnú reč. Kde sa odráža spoločná zdieľaná skúsenosť, kultúrne aspekty, jazyk. Ešte k spoločnej reči a jazyku – veľmi by som si priała, aby rómčina nebola len na symbolickej úrovni. Pretože áno, sú tu projekty, snahy, úprimné snahy o to, aby sa rómsky jazyk udržal. Vychádza i rómska literatúra, teda literatúra v rómčine, ale čím ďalej tým viac sa rómčina stáva symbolickou.

M.M.: Jazyk, to je prostě jako když si nandáte brýle, tak vidíte. Jazyk nám odhaluje myšlení lidí, důležité věci v jejich životě a vnímání. Pokud zanikne jazyk, bude to obrovská škoda. Romština je navíc opravdu unikátní jazyk, a to neříkám jen kvůli tomu, že je to pro mě jazyk mateřský. A druhá věc je to, aby si Romové udrželi tu otevřenost jako kdysi. Doufám, že si to nikdo nebude vykládat nějak špatně. Dneska je ale taková doba, že když přijдете k Romům a zazvoníte, zeptají se: „Co chceš?“ To se nikdy nedělo. To je něco, co lidé přijali z většinové společnosti. Takový ten individualistický materialismus, nebo jak to nazvat. To si myslím, že je špatně.

E.R.: Ja by som sa najviac potešila tomu, keby kultúra Rómov mohla aj naďalej niešť prívlastok „nepriestrelná“. Keď si totiž uvedomíme, aké represie sa voči rómskej kultúre v minulosti diali a ako sa asimilačná politika naprieč Európou snažila o jej vymazanie, je naozaj zázrak, že dnes žijú Rómovia, pre ktorých je rómčina materinský jazyk. Baví ma sledovať a nachádzať otláčky tradičnej kultúry Rómov v tej majoritnej. Aj v tom je podľa mňa tá nepriestrelnosť našej kultúry, jej odolnosť. Nájdeš ju všade. To by som rada odovzdala ďalšej generácii. *Barikanes* („hrdosť“, doslova „hrdč“, pozn. red.) a *pařiv* („úcta, česť, rešpekt“, pozn. red.) namiesto tej kolektívnej *ladž* („stud“, pozn. red.), ktorá traumatizuje generácie a bráni im v zdravom a sebavedomom ponímaní samého seba ako Róma či Rómky, ale aj rómstva vo všeobecnosti.